

РОЛЬ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ В ТЛУМАЧЕННІ НОРМ ПРАВА

Загальна теорія права визначає тлумачення норм права як діяльність певних суб'єктів по розкриттю справжнього змісту юридичних норм, метою якої є правильна та однотипна їх реалізація. Зважаючи на безумовну важливість даної категорії для юридичної теорії і практики, її дослідженню в різні часи приділялося достатньо уваги з боку як відомих теоретиків права (Є.В. Васьковський, М.М. Вопленко, П.Є. Недбайло, Д.А. Керімов, А.Ф. Черданцев, В.В. Лазарєв, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, А.Г. Засєць та ін.), так і галузевих фахівців (С.І. Вільнянський, О.С. Шляпочников, П.С. Елькінд, А.М. Ерделєвський, Ю.М. Тодика тощо). Переважна більшість з них при дослідженні юридичного тлумачення акцентує увагу на об'єктивних закономірностях розвитку права та інтерпретації нормативно-правових актів. При цьому дещо ідеалізується роль законодавця у процесі правоутворення, оскільки він розглядається як основний (якщо не єдиний) суб'єкт формування змісту права. Але право формується у суспільстві не лише шляхом законотворчості, його джерелами (формами) є й правові звичаї, нормативно-правові договори, судові прецеденти тощо. Поза увагою дослідників тлумачення норм права залишаються також суб'єктивні чинники, здатні суттєво коригувати розуміння як загальних правових принципів, так і конкретних правових норм у процесі їх практичної реалізації.

Враховуючи велике значення суб'єктивних моментів в сфері юридичної інтерпретації, актуалізація яких особливо відчувається в сучасних умовах реформування політико-правової системи України, вважаємо за необхідне приділити цьому питанню свою увагу. Отже, метою статті є розкриття особливостей впливу правосвідомості (і зокрема – правової ідеології як найважливішої її складової) на тлумачення норм права.

Достатньо часто тлумачення норм права розуміється таким чином, що законодавець в тексті закону кодує норму, а суб'єкт реалізації повинен «декодувати» її при прочитанні, усвідомленні та інтерпретації. При цьому стереотипним є уявлення про те, що логіка «декодування» повинна бути однаковою у всіх суб'єктів тлумачення права. Якщо інтерпретатор знайшов «код», який в правову норму заклав правотворчий орган, то його розуміння даної норми буде вірним, якщо йому це не вдалося – то тлумачення однозначно буде помилковим.

Подібний підхід не враховує, по-перше, складності і багатоаспектності права як об'єкта аналізу, по-друге – багатовекторного характеру розумової та практичної діяльності суб'єкта інтерпретації норм законодавства.

Право є явищем інтерсуб'єктивним, результатом безперервної людської комунікації, яка формує певні моделі узгодження поведінки людей в соціально значущих ситуаціях. Формування змісту правових норм відбувається під впливом політичних процесів, економічних умов, особливостей моралі, розвиненості науки та багатьох інших чинників. До того ж вони охоплюють, крім суто юридичних, також елементи психологічного, технічного характеру тощо. Тому право неможливо зрозуміти, як в цілому, так і в теоретичних формах його виразу, поза соціокультурним контекстом його формування та існування.

Сучасне право відрізняється достатньо високим рівнем узагальненості нормативного матеріалу, тобто абстрактності. Це також породжує певні особливості тлумачення його положень, оскільки чим більшим є рівень абстрактності правової норми, тим більше виникає на практиці варіантів її прочитання. І це не завжди розглядається як проблема, що руйнує єдність права. Так, на думку П.Рікера, – текст завжди є щось більше, ніж лінійна послідовність фраз; він є структурованою цілісністю, яка завжди може бути утворена декількома різними способами. У цьому значенні множинність інтерпретацій і навіть конфлікт інтерпретацій є не недоліком або вадою, а достоїнством розуміння, яке утворює суть інтерпретації [1, с.8–9].

Так чи інакше, усвідомлення змісту правової норми складається з діалектичного синтезу попередніх розумінь, із знання внутрішніх і зовнішніх умов конструювання, обговорення і ухвалення юридичних текстів, з осмислення їх впливу на регулювання правовідносин. Слід пам'ятати про те, що інтерпретатор, як правило, не може при дослідженні і розумінні норми права (а також у момент її правозастосування) абстрагуватися від звичних уявлень і духовних орієнтирів, ідей і цінностей, тобто від всього, що так чи інакше пов'язано з діяльністю суб'єкта пізнання. Жодна інформація не може зводитися до аналізу об'єкта самого по собі без урахування особливостей суб'єкта пізнання [2, с.210]. П. Рікер також вказує, що суб'єктивність читача в однаковій мірі похідна від читання, залежить від тексту і несе в собі очікування, з якими читач підходить до тексту і сприймає його [1, с.87]. Саме тому при дослідженні юридичного тлумачення та його результатів необхідно враховувати характеристики особи інтерпретатора (освіту, професійний досвід, політичні погляди, світоглядні установки, творчий потенціал і т. ін.).

Правова ідеологія знаходить своє відображення як у позитивному праві, так і в діяльності суб'єктів права. За словами Ж.–Л.Бержеля, – право як таке є одночасно продуктом подій соціального порядку і проявом волі людини, явищем матеріальним і сукупністю моральних і суспільних цінностей, ідеалом і реальністю,

явищем історичного плану і нормативного порядку, комплексом внутрішніх вольових актів і актів підкорення зовнішньому, актів свободи і актів примушення. Що стосується різних проявів права, вони носять частковий характер і виражають більшою або меншою мірою те, що залежить від конкретної юридичної системи: або соціальний устрій, або моральні цінності, індивідуалізм або колективізм, владу або свободу [3, с.36]. Певні цінності, найбільш актуальні для конкретної соціальної спільноти (загальнолюдські або вузькокласові), знаходять своє відображення в законодавстві, характеризуючи таким чином стан правосвідомості.

Не меншого (можливо – навіть більшого) значення набувають ідеологічні чинники в процесі реалізації права. Інтерпретатор правової норми враховує не тільки міркування законодавця, але й власні цінності і уподобання. Суттєво впливають на стратегію юридичного тлумачення також особливості історичного моменту. Як підкреслює Л.С. Явич, в періоди порівняно еволюційного розвитку суспільства найбільшого розповсюдження набувають позитивістські концепції права, тоді як в епохи суттєвих революційних зсувів, загинання старих правових і політичних систем і народження нових пріоритет належить філософському осмисленню позаюридичних основ права. Наприклад, коли буржуазія йшла до влади і виступала проти феодальних порядків, її ідеологи шукали основу нового права не в законодавчій політиці влади, яку вони скидали, не у феодальних законах і звичаях, а в природі людини, в ідеалах справедливості, свободи і рівності, що сприймалися як вічні і незмінні істини. Прийшовши до влади, вони не менш активно почали відстоювати ідеї неухильного слідування законам держави [4, с.195–196].

Шляхом тлумачення можна суттєво коригувати зміст діючого законодавства, залишаючись при цьому цілком в руслі домінуючої ідеології. Справа в тому, що пануюча воля у момент ухвалення законодавчого акту і пануюча воля в подальший період внаслідок багатьох причин, у тому числі динамізму суспільних процесів, не завжди співпадають, і нерідко цей розрив компенсується не новим законом, а державно-правовою практикою його застосування (тлумаченням, характером захисту і т. ін.). В останньому випадку модель прав і обов'язків, яка є зафіксованою законом, залишається до певного часу без змін, тоді як зміст суб'єктивних юридичних прав зазнає відомих трансформацій або змінюються установки державних органів з приводу їх захисту. При строгому режимі законності подібні невідповідності мінімальні, проте вони завжди мають місце за рахунок прямого впливу пануючої волі на діяльність органів правосуддя та адміністративних установ [4, с.92–93]. За відсутності чіткої системи стримувань і противаг між гілками влади відкриваються широкі можливості порушення прав

і свобод людини в угоду інтересам правлячого режиму з використанням цілком законних засобів. Достатньо згадати слова М.В. Криленка про те, що суд є одним з найвитонченіших, найдоконаліших і в той же час найбільш замаскованих, завуальованих засобів охорони даного порядку [5, с.9].

Результат юридичного тлумачення не в останню чергу залежить і від того, якої концепції праворозуміння додержується інтерпретатор. При вузько нормативному підході зміст правових норм буде виводитись безпосередньо з тексту нормативно-правового акта. Хоча формально аналогія права може визнаватись, все ж звернення до загальних принципів права розглядатиметься скоріше як зловживання, ніж як гнучкість правозастосовчої діяльності. По суті, роль керівних положень та фундаментальних ідей, якими, безперечно, є принципи права, при такому підході суттєво звужується. Вони фактично зводяться до допоміжних елементів, призначених виключно для обслуговування потреб, пов'язаних із створенням нормативного масиву і не пристосованих для безпосереднього регулювання суспільних відносин. Так, вітчизняна теорія права епохи соціалізму розглядала принципи права як певні вимоги до системи юридичних норм, а не до реальної поведінки суб'єктів правовідносин [6, с.44, 45].

На відміну від нормативізму, природно-правова доктрина розглядає право як феномен, що не співпадає з законом та є вищим за закон. Природне право як своєрідний морально-правовий комплекс є зразком і критерієм оцінювання позитивного права [7, с.54]. Загальні принципи права набувають тут значення дійсно фундаментальних засад і безпосередніх регуляторів суспільних відносин. Хоча у чистому вигляді природно-правовий підхід має і суттєві недоліки. Зокрема, право як суміш юридичних і моральних норм певною мірою втрачає однозначність, оскільки у різних категорій громадян можуть бути власні, відмінні від інших, уявлення про справедливість. Тут доречно згадати слова А. Лінкольна з його листа, написаного під час громадянської війни в США: «Ми всі за свободу, але, вживаючи одне і те ж слово, ми не маємо на увазі одне і те ж. Для деяких слово «свобода» означає можливість для кожного робити все, що йому завгодно. А для інших те ж саме слово означає можливість для деяких людей робити все, що завгодно з іншими людьми. Так виходить, що процес щоденного звільнення тисяч людей від рабської залежності одні вітають як прогрес свободи, а інші клянуть як знищення всіякої свободи» [8, с.253]. Зважаючи на це, базові природно-правові цінності все ж потребують позитивного закріплення.

Ідеологічні чинники значною мірою впливають і на вибір інтерпретатором способів тлумачення, що зумовлює кінцевий результат, оскільки різні способи опанування юридичним текстом

можуть призвести до різних (а інколи і протилежних) висновків. Наприклад, колишня ідеологічна основа юридичної науки заперечувала телеологічну (цільову) спрямованість права, правових явищ, незаслужено відкидає і відповідний юридичний метод дослідження. Так, П.С. Елькінд, заперечуючи телеологічне тлумачення як особливий спосіб інтерпретації, вказує, що телеологія є релігійно-ідеалістичним вченням, яке пояснює доцільність життєвих явищ наперед визначеною метою, надприродними божественними силами і, тим самим, відкидає наукове пізнання причин, що викликають такі явища до життя [9, с.103].

Зміна ціннісних орієнтирів на сучасному етапі розвитку національного права, коли пріоритетного значення набувають основні права і свободи людини і громадянина, принципи формування громадянського суспільства та правової держави, актуалізує необхідність науково обґрунтованої інтерпретації юридичних норм, позбавленої заідеологізованості та позитивістської обмеженості. Суб'єкт правозастосування не повинен бути бездушним виконавцем закону, він має зіставляти вимоги закону з принципами права, які складають основу національної правової системи і міжнародного права та знайшли відображення у Конституції, міжнародних договорах, рішеннях Конституційного суду та Європейського суду з прав людини (справедливість, формальна рівність, свобода, розумність, сумнівність тощо). У тих же випадках, коли справедливі вимоги суб'єктів права, що інтуїтивно розуміються і раціонально обґрунтовані, не знайшли свого відображення в законі, правозастосувач (перш за все це стосується суду) з урахуванням всіх принципів права, спираючись на незалежне внутрішнє переконання, повинен сам сформулювати відповідні правові веління. І хоча в деяких сферах закон є єдиним джерелом права (визначення та обмеження прав і обов'язків людини, юридична відповідальність, компетенція державних органів тощо), аналогія права має залишатися вагомим сектором вільного розсуду при застосуванні норм права в багатьох інших сферах.

Основний закон Української держави 1996 року в своїх загальних положеннях закріпив принцип верховенства права (ст.8). Деталізуючи цю норму, законодавець проголошує, що Конституція України має вищу юридичну силу. З цього можна зробити висновок, що уособленням національного права є саме Конституція, яка концентрує в собі базові правові принципи. Одним з таких принципів є положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст.3 Конституції). Той факт, що Конституція України, як джерело концептуальних засад економічної, політичної та правової систем нашої держави, сьогодні є актом прямої дії (про це також йдеться в ст.8), демонструє націленість

юридичної теорії і практики на комплексний підхід до праворозуміння (поєднання нормативізму та природно-правової концепції права). Цілком очевидно, що правові норми, синтезуючи в собі інтелектуальні, світоглядні і спеціально-юридичні тенденції розвитку соціуму, потребують комплексної інтерпретації з метою пристосування їх до потреб сьогодення.

Отже, все вищесказане дозволяє зробити наступні висновки:

– процес правоутворення не обмежується діяльністю законодавця і не припиняється після закріплення норм права в нормативно-правових актах; він також тісно пов'язаний з діяльністю суб'єктів правозастосування;

– в кожному окремому випадку застосування норм права відбувається їх інтерпретація; абстрактний характер нормативних приписів неминуче породжує множинність варіантів їх можливо-го прочитання;

– стратегія тлумачення норм права, а отже – її результат не в останню чергу залежить від пануючої у суспільстві правової ідеології та від ідеологічних уподобань суб'єкта правозастосовчої діяльності;

– основними критеріями відповідності юридичного тлумачення змісту права є загальні правові принципи, втілені в джерелах національного та міжнародного права;

– аналіз українського конституційного законодавства та юридичної практики свідчить про те, що національна правова система України розвивається цілком в руслі загальносвітових тенденцій переходу від моністичного до плюралістичного (комунікативного) сприйняття права.

Список літератури: 1. Рикер П. Герменевтика. Етика. Політика. Московские лекции и интервью. М., 1995. 2. Рузавин Г. И. Методология научного исследования. М., 1999. 3. Бержель Ж.-Л. Общая теория права. М., 2000. 4. Явич Л.С. Сущность права. Л., 1985. 5. Крыленко Н.В. Судостроительство в РСФСР. М., 1924. 6. Марксистско-ленинская общая теория государства и права: Социалистическое право. М., 1973. 7. Нерсесянц В.С. Философия права. М., 1997. 8. Селзам Г. Мораль и право. М., 1962. 9. Элькин П.С. Толкование и применение норм уголовно-процессуального права. М., 1967.

Надійшла до редколегії 17.01.06

О.І. Радченко

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДОСТРОКОВОГО ПРИПИНЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ (РОЗПУСКУ) ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ЗА ОНОВЛЕНОЮ КОНСТИТУЦІЄЮ УКРАЇНИ

Місце українського парламенту в системі органів державної влади Конституція України визначає досить чітко й однозначно: Верховна Рада України – це єдиний орган законодавчої влади в Україні. Її діяльність спрямована на своєчасне вирішення нагаль-